

Jaarverslag bouwhistorie in 2002

Taco Tel en Henk Wierds

Inleiding

Dit jaarverslag bevat een grote diversiteit aan onderzoeksresultaten naar aanleiding van het bouwhistorisch onderzoek in de gemeente Groningen. Het zwaartepunt ligt hierbij in de binnenstad. Veel huizen zijn onderzocht naar aanleiding van verbouwplannen. In enkele gevallen is dit ook gedaan tijdens de verbouw omdat juist dan veel bouwsporen in het zicht komen. De meest aansprekende resultaten worden gepresenteerd (afb. 1). Het werkterrein is groter dan het centrum zodat bijvoorbeeld ook boerderijen worden onderzocht als daartoe aanleiding is. Helaas is dit vaak het geval vanwege sloopplannen. Van de vier boerderijen die in het tweede deel worden behandeld, blijft slechts één behouden, één is inmiddels gesloopt, één wordt in 2004 gesloopt en de vierde is zo grondig vernieuwd dat van het originele materiaal nagenoeg niets meer rest.

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de in dit hoofdstuk beschreven panden.

Tekening: L. van der Meer, afdeling Geoinformatie Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

Het jaar 2003 is door het Nationaal Contact Monumenten uitgeroepen tot ‘Het jaar van de boerderij’ om meer aandacht te krijgen voor deze meest bedreigde categorie gebouwen. In de buitengebieden van de gemeente Groningen staat nog altijd een aanzienlijk aantal boerderijen. Veel van deze boerderijen dienen echter niet meer voor agrarische bedrijfsvoering. Dalend rendement en de steeds verder oprukkende stedelijke bebouwing heeft veel boeren ertoe gedwongen hun bedrijf te beëindigen of hun heil elders te zoeken op een vaak groter en moderner bedrijf. Voor de soms eeuwenoude hoeves blijkt het vaak moeilijk een geschikte herbestemming te vinden. Leegstand ligt op de loer met als gevolg verwaarlozing, verval met sloop in het verschiet. Gezien de bovengenoemde ontwikkeling zullen de komende jaren meer boerderijen voor onderzoek in aanmerking komen.

HUIZEN

1. Herestraat 9-11 (Beeldbepalend/BBP)

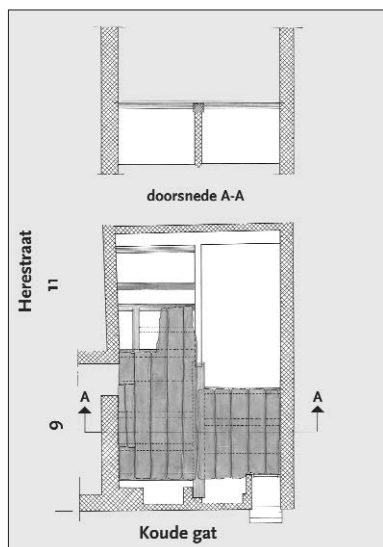
In verband met een geplande ingrijpende verbouwing is dit uit drie kleine huizen samengestelde complex bouwhistorisch verkend en zijn tijdens de verbouwing waarnemingen gedaan. Twee huizen zijn gesitueerd aan de Herestraat links van het Koude Gat, het derde pand is daar dwars achter gelegen met de voorgevel aan het Koude Gat. Het hoekpand Herestraat 9 en het pand aan het Koude Gat tellen drie bouwlagen met kap. Het ongeveer even hoge pand Herestraat 11 telt vier bouwlagen met kap waarbij de verdiepingen een zeer geringe hoogte hebben.

In de 19e en 20e eeuw zijn de huizen in fasen samengevoegd waardoor uiteindelijk één winkelpand ontstond. Bouwsporen in de kelder wijzen op een hoge ouderdom van Herestraat 9 en het pand aan het Koude Gat. De begane grondvloer van het pand aan het Koude Gat heeft een vloerconstructie uit het derde kwart van de 15e eeuw. Het dik uitgevoerde muurwerk van een fors formaat baksteen in beide kelders is eveneens een aanwijzing voor een hoge ouderdom.

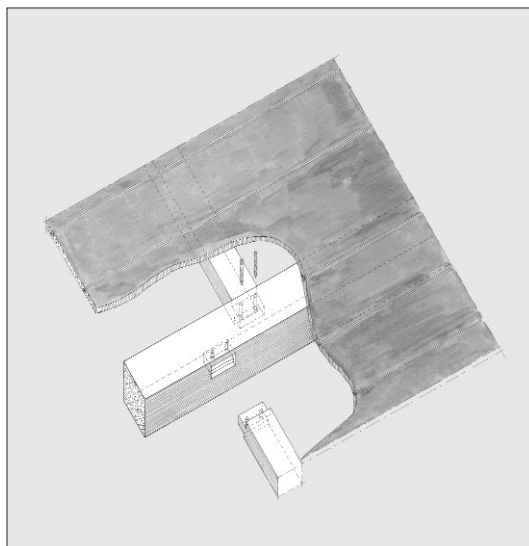
Herestraat 11 is tussen nr. 9 en 13 ingebouwd en heeft geen eigen dragende muren. De wijze waarop de voorgevel is gemetseld en de afmetingen van de balklagen maken een datering in de 18e eeuw aannemelijk. Op de kaart van Haubois uit circa 1643 is zichtbaar dat op deze plaats ook vroeger al bebouwing heeft bestaan. Het hoekpand Herestraat 9 werd, vermoedelijk omstreeks 1860, tot de keldermuren afgebroken en weer opgebouwd als tweelaags pand. Deze vernieuwing is opmerkelijk omdat de overbouwing van het Koude Gat en de balklagen van Herestraat 11 in de zijmuren van dit pand rusten. Omstreeks 1890 werd het pand Herestraat 9 en het pand aan het Koude Gat met een verdieping verhoogd en samengevoegd zodat een L-vormige plattegrond ontstond. Over beide panden werd een nieuwe kap aangebracht.

Doordat in de 19e en 20e eeuw ingrijpende vernieuwingen hebben plaatsgevonden, zijn van de oudste middeleeuwse casco's slechts enkele delen overgebleven. Op de verdieping werd achter Herestraat 11 een fragment oud muurwerk gevonden dat door de verbouwingen geheel geïsoleerd is geraakt. Vermoedelijk is dit een deel van de oostelijke zijgevel van het bouwdeel aan het Koude Gat. Op grond van de gebruikte kloostermoppen is een datering in de 13e of 14e eeuw aannemelijk¹.

1. Baksteenformaat 29,5-30,5x14-15x8-8,5 cm; tienlagenmaat 99 cm.

Afb. 2. Herestraat 9-11, dwarsdoorsnede en bovenaanzicht van kelderbalklaag met vloerdelen van de begane grond.
Tekening: Taco Tel.

Afb. 3. Herestraat 9-11, isometrische projectie van de kelderbalklaag. De dwarsbalken zijn met houten pennen vastgezet in de hoofdbalk. Tekening: Taco Tel.

Op de verdieping van Herestraat 11 werd een deel van de rechter zijgevel van Herestraat 13, gemetseld met kloostermoppen, blootgelegd². Het metselverband is onregelmatig met veel strekken in het zicht, vermoedelijk dateert dit muurwerk uit de 14e eeuw. Opvallend zijn de twee dichtgemetselde vensters die aan de bovenkant met een halfsteens hoge rollaag worden afgesloten. De beide openingen zijn keurig in het metselverband aangebracht met hele en halve stenen langs de dagkanten. Hoewel beide bogen nogal slordig zijn gemetseld, lijken de openingen uit de bouwtijd van de muur te dateren. Op enig moment zijn deze openingen dichtgemetseld en is de verdiepingvloer van Herestraat 13 ter hoogte van deze muuropeningen gelegd. Twee muurankers geven deze wijziging aan. Een van de muurankers bevindt zich in de vulling van de achterste muuropening. Opmerkelijk is dat dit een anker is uit één stuk.

Van grote waarde is de zeldzame eikenhouten vloerconstructie met daarop eikenhouten delen die werd aangetroffen boven de kelder van het bouwdeel aan het Koude Gat. De constructie bestaat uit een forse hoofdbalk met daarop aan weerszijden kleinere dwarsbalken die door middel van pen- en gatverbindingen aan de hoofdbalk zijn bevestigd (afb. 2 en 3). De pennen van de dwarsbalken zitten ieder in het gat opgesloten door middel van twee toognagels. Het hout is dendrochronologisch gedateerd: de hoofdbalk op 1565 ± 6 jaar en een van de dwarsbalken op 1545 ± 6 jaar³.

Opmerkelijk was de vondst van een telmerk aan de bovenkant van een dwarsbalk doordat juist hier een stukje van het vloerhout moest worden verwijderd. Dit, met een beitel in het hout gehakte, merk toont het getal VII. Hieruit blijkt dat de vloerconstructie van tevoren is klaargemaakt, gemerkt en in het werk in elkaar is gezet.

2. Baksteenformaat 30-31x15-15,5x8-8,5 cm (één baksteen is 9,5 cm dik); tienlagenmaat 91,5 cm.

3. Zie BAAC-rapport 02.045, augustus 2002.

Tijdens de planvorming voor de verbouwing dreigde de gehele vloer te moeten verdwijnen omdat men de twee verschillende vloerniveaus van de winkel gelijk wilde trekken aan het bestratingniveau van de Herestraat. Echter, nadat wij het belang van de vloer overtuigend konden aangeven, was men na de nodige discussie bereid gezamenlijk naar een andere oplossing te zoeken. Dit resulteerde erin dat de oude vloer, waar nodig, extra ondersteund werd met stalen balken om de draagkracht te vergroten. Hierover zijn speciale metalen platen gelegd waarover beton is gestort zodat de vloer kon worden uitgevlakt zonder dat deze veel dikker is geworden.

2. Kleine Pelsterstraat 5 (BBP)

Bij de restauratie van Kleine Pelsterstraat 5 is de indeling op de verdieping gewijzigd. Door deze werkzaamheden was het mogelijk de constructie, en dan met name de eikenhouten kapconstructie, aan een nader onderzoek te onderwerpen. Uit eerder onderzoek is gebleken dat het pand uit de 15e eeuw dateert en vele malen is verbouwd⁴.

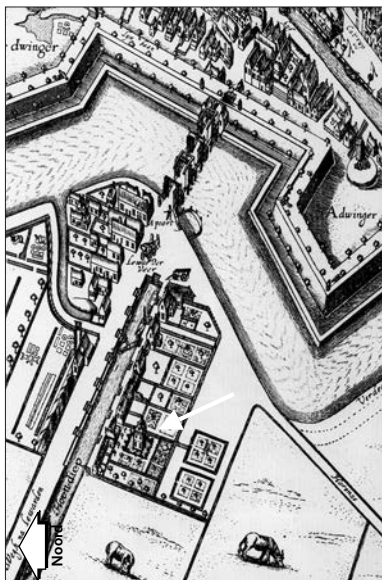

Afb. 4. Kleine Pelsterstraat 5, links: de ijzeren strop die rond een van de spantpalen heeft gezeten; rechts: de ijzeren strop in gedemonteerde toestand. Foto: Taco Tel.

De kapconstructie bestaat uit sporenparen, ondersteund door kromstijlgebinten die op de vloerbalken staan. De vloer van de zolder ligt, tot aan het derde spant vanaf de voorgevel, lager dan daarachter. Oorspronkelijk had de hele vloer hetzelfde niveau, gelijk aan achter. Dit is te zien aan de onderreinden van de spantbenen die hier door middel van rechte liplassen met stukken eikenhout zijn verlengd. De pennen waarmee de spanten oorspronkelijk in de vloerbalken vastzaten, heeft men bij het verlengen laten zitten en gecontramald in de verlengstukken. Om de lussen zaten zware gesmede ijzeren stropen die met platte wiggen konden worden klemgezet (afb. 4). Een aantal onderkanten van deze spanten was in de kromming gescheurd en moest deels worden vervangen.

Drie daksporen vertonen opvallende beschadigingen die mogelijk zijn veroorzaakt door de inslag van een kanonskogel. Te zien is dat met veel geweld enkele stukken uit de daksporen zijn geslagen, op de breukvlakken is het hout rafelig. Dit zou gebeurd kunnen zijn in 1672 toen, zoals bekend, Bommen Berend de stad belegerde. Dergelijke beschadigingen zijn op meer plaatsen gevonden, onder andere in de kap van Poelestraat 24 en Gelkingestraat 48.

4. Van der Hoeve e.a. 1997, 29.

Afb. 5. Detail van de kaart van Haubois circa 1643. Het huis van de familie Van Lissebon is met een pijl aangegeven.
Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 6. Lissabonstraat, 1935.
Foto: collectie RHC Groninger Archieven.

3. Lissabonstraat, inventarisatie (geen status)⁵

Deze achteraf gelegen straat ondergaat momenteel een metamorfose door het vernieuwen van een groot deel van de bebouwing. Om de ontwikkelingsgeschiedenis van dit onbekende stukje stad vast te kunnen leggen is voorafgaand hieraan een verkennend onderzoek uitgevoerd⁶. De straat, tot 1950 aangeduid als steeg, is gelegen tussen de Hoendiepskade en de Westerhaven en bestaat uit drie haaks op elkaar staande delen. Het oudste deel, achter de Hoendiepskade, functioneerde lange tijd als ontsluiting van de achtererven en is genoemd naar de adellijke familie Van Lissebon die hier waarschijnlijk in de 17e eeuw een huis met tuin bezat. Dit huis staat op de kaart van Haubois aangegeven buiten de vestingwallen ten zuiden van de bebouwing langs het Hoendiep, thans de Hoendiepskade. Wanneer het huis is afgebroken, is onbekend. Wellicht dat het beleg van Bommen Berend de afbraak veroorzaakte; gezien de onbeschermd ligging was het bijzonder kwetsbaar (afb. 5). In de periode 1874-1878 werd de steeg uitgebreid met een dwarsarm waarlangs eenlaagse arbeiderswoningen werden gebouwd (afb. 6). Deze ontwikkeling hield verband met de vestingwet van 1874 en de aanleg van de Westerhaven in 1882 waardoor de bedrijvigheid in dit gebied toenam. Groot verval trad in doordat in de tweede helft van de 20e eeuw steeds meer huizen werden omgevormd tot werkplaats of garage. De huidige nieuwbouw laat het oude straatpatroon intact waardoor toch iets van de binnenstedelijke sfeer behouden blijft.

4. Marktstraat 12 (Rijksmonument/RM)

De bebouwing aan deze voorname straat werd hoofdzakelijk in de eerste helft van de 17e eeuw gerealiseerd. Door verbouwingen en vernieuwingen in later eeuwen is het straatbeeld voortdurend gewijzigd. Dit geldt ook voor het brede pand

5. Zie *Jaarverslag archeologie in 2002*.

6. Bastmeijer 2002.

Afb. 7. Marktstraat 12, ontwerptekening voorgevel, circa 1870/1880. Tekening: bouwdoossier Gemeente Groningen.

Marktstraat 12 dat tenminste twee keer grondig is verbouwd. Tijdens een bouw-historische verkenning in verband met een kleine verbouwing werd in de rechter zijgevel 17e-eeuws muurwerk ontdekt. Dit is het laatste zichtbare restant van het huis met de L-vormige plattegrond zoals dat op de kaart van Haubois uit circa 1643 staat afgebeeld. In de jaren zeventig of tachtig van de 19e eeuw vond een omvangrijke verbouwing plaats waarbij de voorgevel werd vernieuwd in eclectische stijl (afb. 7). Dat deze gevel het resultaat was van een verbouwing en niet van complete nieuwbouw is af te leiden uit de ongebruikelijke asymmetrische indeling als gevolg van de reeds bestaande kelder onder het rechter deel van het pand. Deze mogelijke 17e-eeuwse kelder was bepalend voor de indeling van het pand en dientengevolge de positie van de vensters. In 1906 volgde wederom een grondige verbouwing in art-nouveaustijl die tot op heden bepalend is voor het karakter van het pand. Door wijziging van de kelder zag men nu wel kans de gevel symmetrisch te maken.

Afb. 8. Martinikerkhof 11, de overwelfde kelder met middenkolom. Foto: Taco Tel.

Afb. 9. Oude Boteringestraat 27, de kap van het voorhuis. Duidelijk zichtbaar zijn de met specie aangesmeerde dakpannen. Foto: Taco Tel.

5. Martinierkhof 11 (RM)

Dit markant gelegen pand op de hoek van het Martinierkhof met de Sint Jansstraat bezit een middeleeuws casco dat door diverse latere verbouwingen aan het oog onttrokken is. Zo werden in 1912 de gevels van een nieuwe schil metselwerk voorzien en werd het interieur aan de mode aangepast. In verband met de restauratie van de voorkamer was het mogelijk onderzoek te doen waarbij onder andere oud muurwerk werd aangetroffen achter de afwerking uit 1912. Ook de gaaf bewaard gebleven eikenhouten kapconstructie en de overwelfde kelder met middenkolom duiden op een hoge ouderdom. Gezien het telmerkensysteem dateert de kap uit de 15e eeuw. De kelderoverwelfing hoort niet bij de eerste opzet van het huis maar is waarschijnlijk in de 16e eeuw aangebracht (afb. 8). Ook het naastgelegen Feithhuis bezit een dergelijke overwelfde kelder.

6. Oude Boteringestraat 27 (RM)

Een plan voor herstelwerkzaamheden aan de kap vormde de aanleiding voor een onderzoek naar dit gedeelte van het tweelaags voorhuis van Oude Boteringestraat 27. Afgaand op de eikenhouten kapconstructie voorzien van gekraste merken, is het aannemelijk dat het pand uit de Late Middeleeuwen dateert, mogelijk uit de 15e eeuw. Het huis heeft talrijke verbouwingen ondergaan. Een belangrijke wijziging die ook consequenties had voor de kapconstructie van het voorhuis, is de verbouw of vernieuwing van de voorgevel aan het eind van de 18e of de eerste helft van de 19e eeuw. De toenmalige driehoekige geveltop werd vervangen door een kroonlijst met daaronder mezzaninovensters. Het dak werd aan de voorkant afgewolfd.

De nog opvallend gave kapconstructie bestaat uit vijf spanten, zogenaamde kromstijlgebinten, waarop links en rechts een wurmt rust die de daksporen ondersteunt (afb. 9). De spanten staan op regelmatige afstand van elkaar; de afstand van het eerste spant tot de voorgevel is echter om nog onduidelijke redenen veel groter dan de afstand van het laatste spant tot de achtergevel. De spanten zijn aan de oostkant voorzien van gekraste telmerken met de nummers I t/m V. Aan de zuidkant zijn deze merken gebroken om het verschil tussen links en rechts aan te geven. Alle houtverbindingen zijn uitgevoerd door middel van pengat, met uitzondering van de onderkanten van de windschoren die gespijkerd zijn. Op een aantal plaatsen bevinden zich de originele eikenhouten blokkeels die de spantbenen met de muurplaat verbinden. Van de oorspronkelijke eikenhouten sporenparen met gekraste merken zijn nog twee geheel intact. Het achterste deel van de zolder heeft een vlierinzolder. De aansluiting van het achterste deel van deze vliering met het pannendak is dichtgesmeerd met specie, waarschijnlijk voor de opslag van losse producten die anders door de naad tussen vliering en dak naar beneden zouden vallen.

De waardevolle eeuwenoude dakpannen zijn van het Oudhollandse type. De dakpannen op het linker dakvlak zijn linksdekkend en op het rechter dakvlak rechtsdekkend. De kap is onbeschoten; de dakpannen zijn van binnenuit met specie aangesmeerd.

7. Oude Boteringestraat 36-38, voormalige rechtbank (RM)

Het uit acht bouwdelen bestaande complex dat van 1754 tot 1998 de Arrondissementsrechtbank huisvestte, stond in de steigers in verband met verbouw en onderhoud. Dit bood de mogelijkheid bouwhistorische waarnemingen te verrich-

Afb. 10. Oude Boteringstraat 36-38, opmetingstekening van de noordelijke gevel van het rechter bouwdeel.
Tekening: Taco Tel.

ten. Hoewel de ontwikkeling van het complex in diverse rapporten en publicaties wordt behandeld, is over de middeleeuwse bouwfases relatief weinig bekend⁷. Helaas ontbrak het ons aan tijd om het hele complex te onderzoeken en moest worden volstaan met het vastleggen van zaken die tijdelijk in het zicht kwamen. Vooral het rechter bouwdeel en de voorgevel komen aan bod.

Het oudste bouwdeel bevindt zich rechtsvoor en bestaat uit een tweelaags onderkelderd huis met steile kap. De rechter zijgevel hiervan wordt volledig aan het zicht onttrokken door het buurpand waarvan de linker zijgevel door een osendrop wordt gescheiden van het middeleeuwse pand. Ook in deze osendrop stond een steiger zodat de unieke mogelijkheid zich voordeed de bouwsporen hier in te meten. Deze gevel blijkt tijdens de grondige restauratie en reconstructie van 1913-1917 nauwelijks te zijn gewijzigd en is daarom van grote bouwhistorische waarde (afb. 10). In het muurwerk zijn twee bouwfases te herkennen aan het zogenaamde varken dat zich op $\frac{3}{4}$ hoogte bevindt. Het muurwerk hieronder is gemetseld van grotere bakstenen dan daarboven⁸. Op grond van de baksteenformaten dateert het metselwerk beneden vermoedelijk uit de 14e eeuw terwijl het muurwerk in de bovenzone één tot twee eeuwen jonger is. De muur herbergt verder op drie niveaus diverse oude dichtgezette vensters waarbij de hoge plaatsing van de bovenste vensters opvalt. Tijdens de restauratie van 1913-1917 zijn twee nieuwe vensters toegevoegd, compleet met zandstenen lateien en ontlastingsboogjes. De gevonden bouwsporen zijn deels ook aan de binnenkant teruggevonden toen een deel van

7. Zie Raangs 2002.

8. Baksteenformaat onder het 'varken' 30-30,5×13-15,5(16)×8,5-9 cm; tienlagenmaat varieert van 92,5-96,5 cm, aan de binnenkant is op één plaats 98 cm gemeten. Het metselverband is onregelmatig soms neigend naar kettingverband. Baksteenformaat in de bovenste zone 28,5-30×12,5-14,5×7-8 cm; tienlagenmaat 87,5-91 cm. In het metselverband is een slordig soort staand verband herkenbaar aan de strekken en koppenlagen met onregelmatigheden.

de muur werd ontleisterd. Daarbij kwamen ook twee schoorsteenkanalen, een nis en kleine fragmenten baksteenimitatieschildering aan het licht.

De voorgevel is in fasen tot stand gekomen waarbij de rechter gevel in 1612 werd gemoderniseerd tot een trapgevel in renaissancestijl. In 1627 volgde ten zuiden hiervan de bouw van de vleugel met trapgevel en inrijpoort in dezelfde stijl. Hoewel de gevel als een eenheid oogt, viel bij nadere bestudering (deels vanaf de steiger) het bouwphaseverschil in het muurwerk af te lezen. Bovendien maken onregelmatigheden in het gevelontwerp van het rechter pand duidelijk dat men hier in 1612 een bestaande gevel moderniseerde⁹. Op grond van het grote formaat baksteen dat bovendien in een onregelmatig verband is gemetseld, in plaats van het voor de 17e eeuw gebruikelijke kruisverband, kan een hoge ouderdom van dit muurwerk worden geconcludeerd¹⁰. Voor een dergelijke gevel met zoveel natuursteenwerk in een repeterend patroon zijn de afmetingen van de bakstenen bepalend bij het ontwerp. De speklagen hebben de dikte van twee lagen baksteen en dienen op een regelmatige afstand van elkaar te worden geplaatst, zodanig dat de vensters met lateien en de kordonlijsten op een evenwichtige manier in het speklagenritme passen. Door de grote dikte van de stenen zijn de speklagen opvallend zwaar uitgevallen en zitten tussen de speklagen slechts drie lagen baksteen in plaats van de gebruikelijke vier of vijf. Onder de kordonlijst boven de vensters van de verdieping en onder de speklaag boven de entree kwam men niet uit, hier is een laag baksteen van verlopende dikte te zien. Dit vormt een tweede aanwijzing dat men bestaand werk moderniseerde. Overigens valt op dat een aantal ontlastingsbogen boven vensters op een bijzonder slordige manier is vormgegeven. Zowel de zandsteenblokken als de bakstenen hebben niet de juiste vorm (afb. 11).

In 1627 werd de zuidelijke vleugel in bijpassende stijl gebouwd. De bouwers stonden voor de lastige opgave de speklagen aan te laten sluiten op die van de rechter gevel terwijl er met minder grote bakstenen werd gemetseld en daardoor dünnere speklagen¹¹. Om steeds op gelijke hoogte te blijven met de naastgelegen speklagen moesten sommige lagen baksteen in de hoogte worden aangepast (afb. 12).

Het bouwphaseverschil tussen de beide geveldelen komt ook goed tot uiting in de verschillende typen gebeeldhouwde sluitstenen bovenin de ontlastingsboogjes van de vensters. De kopjes in de gevel uit 1612 zijn van een ander type dan die in de gevel uit 1627 (afb. 13). Deze laatste hebben tijdens de restauratie van 1913-1917 model gestaan voor de exemplaren die bijgemaakt moesten worden ten behoeve van de nieuwbouw aan de binnenplaats. Ze zijn echter toch van de originele te onderscheiden (afb. 14). Enkele zandstenen kopjes in de voorgevel uit 1627 zijn opvallend realistisch waarbij bovendien de scherpe lijnen opvallen zonder een spoor van verwerking.

8. Poelestraat 30, (BBP)

Tijdens de verbouwing van het bioscoopcomplex is bouwhistorisch onderzoek verricht waarbij tal van interessante vondsten is gedaan. De verbouwing en

9. De bouwsporen geven een duidelijke bouwvolgorde aan waaruit blijkt dat de modernisering van de rechter gevel niet pas in 1717 plaatsvond, zoals Altenburg en Hendrikman schrijven, maar in 1612. Bovendien was 'speklagenarchitectuur' in de tweede helft van de 17e eeuw al uit de mode.

10. Baksteenformaat 28,5-32x14-15x7,5-8,5 cm. In Groningen komen in de 17e eeuw geen stenen voor dikker dan 7 cm.

11. Baksteenformaat 29-30x14-14,5x6,5-7 cm.

Afb. 11. Oude Boteringestraat 36-38, een slordig gemaakte ontlastingsboog boven een venster. Foto: Taco Tel.

Afb. 12. Oude Boteringestraat 36-38, de 'bouwnaad' tussen de nrs. 36 en 38 bevindt zich achter de regenpijp. De speklagen rechts zijn breder dan de linker speklagen. Foto: Taco Tel.

Afb. 13. Oude Boteringestraat 36-38, vier beeldhouwde sluitstenen van bovenvensters. Links: een duivels- en een engelenkopje van nr. 36; rechts: een leeuwen- en een meisjeskopje van nr. 38. Foto: Taco Tel.

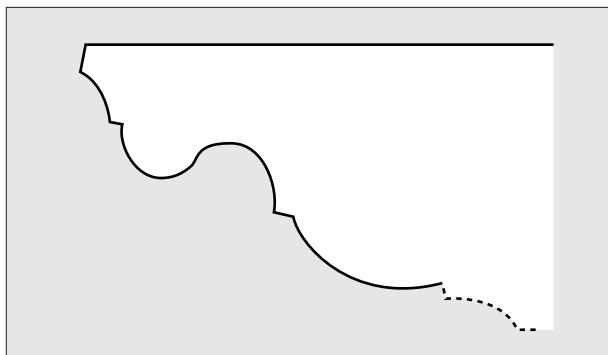
dus ook het onderzoek had vooral betrekking op het voorhuis, het eerste en het tweede achterhuis. In het kader van dit jaarverslag is het niet mogelijk het hele onderzoek te bespreken zodat moet worden volstaan met een aantal belangrijke aspecten. Voor de verbouwing heeft in 1997/1998 een bouwhistorische opname plaatsgevonden waarbij de bouwgeschiedenis in hoofdlijnen is aangegeven¹². Het voorhuis is in eerste aanleg wellicht nog ouder dan gedacht. Op enkele plaatsen is muurwerk aangetroffen dat uit de 14e eeuw kan dateren¹³. De kapconstructie is dendrochronologisch onderzocht en dateert uit circa 1550¹⁴. De balklaag waarop de kap staat, is vermoedelijk tijdens de bouw van de kap ongeveer 70 cm hoger geplaatst. De dichtgezette oude balkgaten werden achter een voorzetwand teruggevonden. De beide achterhuizen blijken nog delen van de eiken kapconstructie te bevatten. Daarbij viel op dat de spanten van het tweede achterhuis dubbel zijn gemerkt hetgeen erop duidt dat de kap hier een keer is herplaatst. In de oostelijke muur van het eerste achterhuis kwam een compleet 16e-eeuws dichtgemetselde kloostervenster tevoorschijn. Zelfs de diefijzers in het onderraam bleken nog aanwezig te zijn.

Bijzonder fraai zijn de fragmenten van ontdekte schilderijen op de balken van de verdiepings- en zoldervloer die wellicht bij de verbouwing in het midden van de 16e eeuw zijn aangebracht. Een extra aanwijzing hiervoor zijn de 17e-eeuwse consoles die onder een aantal balken werden teruggevonden, deels over

Afb. 14. Oude Boteringestraat 36-38, een gebeeldhouwd sluitsteen van 1917, gemaakt naar oud voorbeeld.
Foto: Taco Tel.

Afb. 15. Poelestraat 30, aftekening van de 17e-eeuwse console onder een van de balken van de zoldervloer.
Tekening: Taco Tel.

12. Van der Hoeve e.a. 1998, 36-37.

13. Baksteenformaat achtermuur van de kelder 28-31x13-14,5x7-8 cm; tienlagenmaat 91 cm, de voorgevel ter hoogte van de verdieping heeft eveneens een tienlagenmaat van 91 cm.

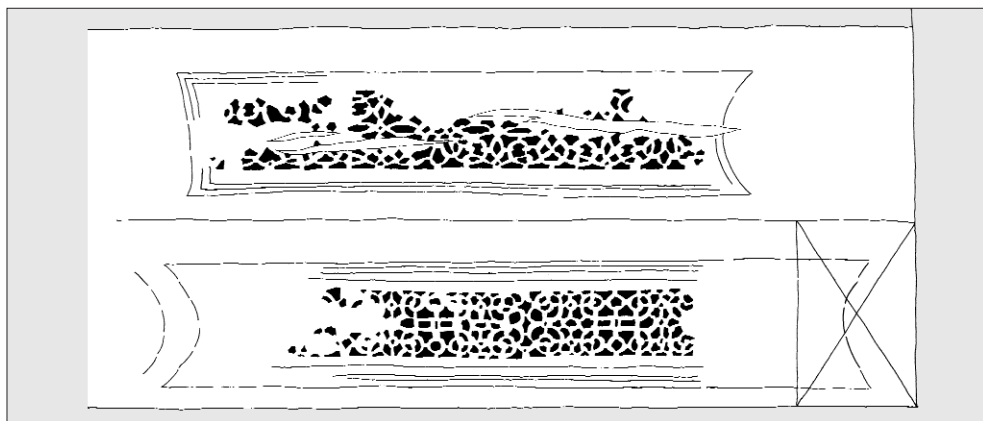
14. Zie BAAC-rapport 02.045, augustus 2002. Vijf houtmonsters dateren van 1540 tot 1553 ± 6 jaar, één monster was niet dateerbaar.

de schilderijen heen (afb. 15). Deze zogenaamde moreskenschilderingen zijn in Groningen, maar vooral in Zeeland, veel aangetroffen¹⁵. De schilderijen van Poelestraat 30 zijn met sjablonen aangebracht in rechthoekige vakken die bij de verdiepingsbalklaag worden afgewisseld door vierkantjes en op de verdieping door cirkels. Deze vakken zijn met donkere schaduwlijnen extra geaccentueerd. Op de zolderbalklaag zijn zowel de onderkant als de zijanten op deze wijze beschilderd. Hoogstwaarschijnlijk was dit ook zo bij de verdiepingsbalklaag maar hier kwam alleen de beschilde onderkant in het zicht (afb. 16 en 17). Nage-
noeg dezelfde schildering is in het verleden aangetroffen in de Herestraat 48 waarvan de datering onbekend is¹⁶.

Afb. 16. Poelestraat 30, detail van de moreskenbeschildering op de onderzijde van de balklaag van de eerste verdieping van het voorhuis.
Foto: Taco Tel.

Afb. 17. Poelestraat 30, aanzicht en onderzijde van de beschilde balklaag. Tekening: Aletta Bastmeijer, collectie Dienst RO/EZ.

9. Spilsluizen 5 (RM)

Dit pand maakt onderdeel uit van een rij voorname huizen tussen de Nieuwe Ebbingestraat en de Ossenmarkt die in de eerste helft van de 17e eeuw werden gebouwd als onderdeel van de planmatig opgezette nieuwe noordelijke uitleg van de stad. De meest oostelijk gelegen panden hebben hun 17e-eeuwse karakter behouden zoals bijvoorbeeld te zien is aan de zandstenen schelpen boven de ramen. De meest westelijke panden zijn in de 19e en 20e eeuw waarschijnlijk ge-

15. Breedveldt Boer 1991, 39-41.

16. Deze balk bevindt zich in het depot van de Stichting Monument & Materiaal.

heel vernieuwd, daartussen staan de nrs. 5 en 7 met beide een identieke voorgevel uit 1848. Hierachter bevinden zich echter casco's die grotendeels uit de 17e eeuw dateren. In verband met een verbouwaanvraag kon nr. 5 nader worden bekeken. Opvallend is dat tussen de nrs. 3 en 5 een smalle ruimte is opengelaten van enkele decimeters zoals dat bij veel meer 17e-eeuwse panden in de stad het geval is en waarvan de functie niet geheel duidelijk is. Deze smalle ruimte doet denken aan de middeleeuwse osendrop maar is dat beslist niet. De osendrop functioneerde als druipstrook zodat het hemelwater van de daken aan weerszijden kon worden afgevoerd naar de straat. Spilsluizen 3 en 5 hebben echter, net als veel andere voorname 17e-eeuwse panden, de nok evenwijdig aan de straat zodat er nooit water van het dak in de tussenruimte kan vallen. Wellicht werden de panden los van elkaar gebouwd om in geval van ongelijke zetting scheurvorming te voorkomen. Het is dan echter de vraag waarom men niet consequent deze bouwmethode hanteerde.

10. Zuiderpark 18 (RM)

Deze markante villa werd in 1896 gebouwd in de noordoostelijke hoek van het Zuiderpark vlakbij het Verbindingskanaal op de hoek met de Oosterweg. Het pand is ontworpen door de Groninger architect K. Hoekzema als apotheek met een beneden- en bovenwoning. Tijdens een verbouwing van het interieur werd een verlaagd plafond in een grote kamer verwijderd en kwam een origineel stucplafond tevoorschijn uit de bouwtijd. In de art-nouveaustijl zijn weelderige schilderijen op dit traditioneel stucplafond met rechte kooflijsten en een sober middenornament aangebracht. Typierend voor de art nouveau zijn de sierlijke bladen en bloemmotieven zoals klaprozen en waterlelies in fraaie pasteltinten (afb. 18). Ook op de wanden werden grote fragmenten van soortgelijke schilderijen aangetroffen die nu helaas bijna geheel weer aan het oog onttrokken zijn.

BOERDERIJEN

11. Hogeweg 13 (BBP)

Langs de westelijke oever van het Reitdiep staat een forse boerderij van het Oldambtster type die door de bouw van de wijk Reitdiep aan drie zijden ingebouwd is geraakt, alleen aan de voorkant is er vrij uitzicht over het water (afb. 19). Omdat sloop van de boerderij werd overwogen, is een bouwhistorische verkenning uitgevoerd waaruit blijkt dat het gebouw een grote cultuurhistorische waarde bezit. Inmiddels is een nieuwe eigenaar gevonden en zal het gebouw worden gerestaureerd.

Het Reitdiep ten noorden van de stad is gegraven als samengevoegde loop van de Hunze en de Drentse A, vermoedelijk in de 13e eeuw¹⁷. Op een, in 1731 door Henricus Teijsinga gemaakte, kaart staat op deze plaats een boerderij met een zogenaamde Friese schuur getekend. Dit schuurtype is in de 16e eeuw in Friesland ontstaan en daarna ook in Groningen geïntroduceerd¹⁸. In de schuur zijn de eerste vier, gedeeltelijk van eikenhout vervaardigd, dekbalkgebinten op zwerfkeien nog aanwezig en dateren mogelijk uit de 17e eeuw. De boerderij is in

17. Vriendelijke mededeling Gert Kortekaas; zie ook *Jaarverslag archeologie in 2002*.

18. Havik 1988, 23.

Afb. 18. Zuiderpark 18, uitbundig beschilderde klaprozen in Jugendstil op een 19e-eeuws stucplafond. Foto: Taco Tel.

Afb. 19. Hogeweg 13, boerderij met de voorkant gelegen aan het Reitdiep. Foto: Taco Tel.

Afb. 20. Hogeweg 13, enkele van de gebintstijlen in het oudste gedeelte van de schuur zijn op keien geplaatst.

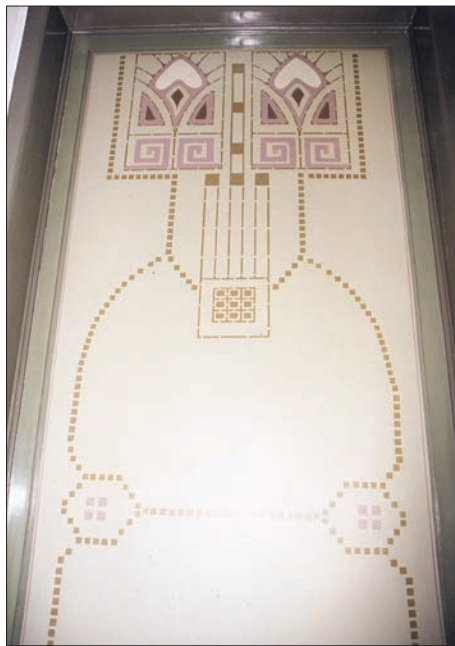
Foto: Aletta Bastmeijer, collectie Dienst RO/EZ.

fasen vernieuwd en vergroot waardoor het 19e-eeuwse uiterlijk is ontstaan. In het voorhuis herinnert een jaartalsteen uit 1861 aan de vernieuwing. In 1876 werd de schuur vergroot door achter de oude dekbalkgebinten drie nieuwe te plaatsen. Opmerkelijk is dat enkele van de oude gebintstijlen op een zwerfkei zijn geplaatst. Dit is een oude constructiewijze die, voor zover bekend, vrij zeldzaam is (afb. 20)¹⁹. Ook is een aantal stijlen onderin voorzien van zogenaamde duimgaten die nodig waren bij het stellen van de gebinten op de zwerfkeien. Door zo'n gat werd een stok gestoken zodat men voldoende houvast had om de gebinten overeind te zetten.

19. De stad Groningen bezit een aantal 14e-eeuwse kelders met standvinken die eveneens op een zwerfkei zijn geplaatst.

De laatste grote verbouwing vond plaats rond 1910 waarbij onder andere enkele plafonds met Jugendstil-schilderingen werden gemaakt. Deze zijn vrij strak vormgegeven en doen denken aan het werk van de Engels/Schotse architect Charles Rennie Mackintosh (1868-1928), zij het in een sobere vorm (afb. 21).

Afb. 21. Hogeweg 13, deel van het plafond in de rechter voorkamer, voorzien van Jugendstil-schildering, circa 1910. Foto: Aletta Bastmeijer, collectie Dienst RO/EZ.

12. Legeweg 3 (BBP)

Nadat zeer recent het voorhuis van deze boerderij geheel door nieuwbouw is vervangen, is onlangs een vergunning verstrekt voor nieuwbouw van de bijbehorende schuur. Hiermee zouden de laatste oorspronkelijke onderdelen van deze originele dwarshuis-rompboerderij definitief verdwijnen, hetgeen de aanleiding vormde voor een bezoek (afb. 22 en 23).

Te oordelen naar oud kaart- en fotomateriaal, het metselwerk in de zijgevels en de hoofdopzet van de schuur moet de boerderij zijn gebouwd omstreeks 1880. Tegen de westzijde van de schuur stond tot vrij kort geleden een tweede

Afb. 22. Legeweg 3, links is de later aangebouwde schuur te zien, 1988. Foto: collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 23. Legeweg 3, achter het nieuwe voorhuis wordt de schuur gesloopt. De sloot is gedempt en 'vervangen' door een hek, 2002. Foto: Taco Tel.

kleinere schuur aangebouwd, die waarschijnlijk niet uit de bouwtijd stamde. Het betrof hier een type schuuruitbreiding dat vanaf de tweede helft van de 18e eeuw veelvuldig voorkwam op het Hoge Land en in het Westerkwartier²⁰.

De hoofdschuur bevat zes grenenhouten dekbalkgebinten zonder telmerken. De oorspronkelijke indeling van de schuur was maar zeer gedeeltelijk te achterhalen. Restanten van dichtgezette groepen herinneren aan de aanzienlijke hoeveelheden vee waaraan de schuur onderdak moet hebben geboden.

13. Peizerweg 158 (geen status)

Deze 19e-eeuwse boerderij is in 1998 bouwhistorisch onderzocht omdat er plannen waren voor restauratie. Helaas bleek dit niet haalbaar en werd de boerderij in maart 2002 gesloopt waardoor een karakteristiek en structuurbepalend element in dit gebied verloren is gegaan (afb. 24). Dankzij de belangeloze en bereidwillige medewerking van de eigenaar en het slopersbedrijf was het mogelijk een waardevolle eikenhouten dekbalk met inscriptie uit 1656 uit de sloop te redden²¹. De balk is van grote historische waarde omdat deze afkomstig is uit de in 1870 afgebroken monumentale 13e-eeuwse romano-gotische kruiskerk van Eexta. De balk bevond zich in de noordelijke dwarsarm ter verbetering van de stabiliteit van het gebouw²². Deze kerk vertoonde grote overeenkomsten met de N.H. kerk van Zuidbroek maar verkeerde in zodanige slechte staat dat men voor afbraak koos. Zoals toen gebruikelijk was, werden de afkomende materialen hergebruikt en door toeval kwam de balk in deze boerderij terecht²³. Daarmee is duidelijk dat de boerderij in of kort na 1870 is gebouwd. De balk is nu weer herplaatst onder een afdak bij de 13e-eeuwse pastorie van de voormalige N.H. kerk te Eexta zodat de tekst 'HERMAN KUNNING PASTOR, HILTHIO EIBELS KERCKVOOGT ANNO 1656 DEN 6 FEBRUARI' vlak bij zijn oorspronkelijke plaats weer gelezen kan worden²⁴.

14. Westerseweg 2 (geen status)

In het noordelijk buitengebied van de stad, niet ver van Zuidwolde, bevindt zich op een iets verhoogde plaats uit de Middeleeuwen een boerderij die groten-deels in 1848 is gebouwd (afb. 25). De slechte bouwkundige staat van met name het voorhuis was voor de eigenaar de aanleiding een nieuwbouwplan te laten ontwikkelen. In de boerderij met dwarshuis zijn delen van de voorganger gehandhaafd gebleven. Zo zijn in het voorhuis diverse 18e-eeuwse paneeldeuren te vinden. Ook zijn er verschillende baksteenformaten aangetroffen waarvan één formaat eveneens op de 18e eeuw duidt en lijkt de vermoedelijk 18e-eeuwse zandstenen bordestrap tegen de voorgevel te zijn herplaatst. De 19e-eeuwse indeling en afwerking van de boerderij is voor een belangrijk deel goed behouden gebleven. Zo is de kelder onder het voorhuis nog geheel intact, inclusief de stenen schragen, plavuizen vloeren en een met houten tralies dichtgezette kozijnopening. Op de bel-etage is de centrale middengang het meest in het oog springend.

20. Havik 1988, 35.

21. Bastmeijer e.a. 1999, 41-42.

22. Koers 2002, 7.

23. Pathuis 1977, 241. Hier wordt de inscriptie gegeven met een mededeling: 'Na afbraak van de kerk en toren in 1870, verwerkt aan boerderij, Peizerweg 281, Groningen. Moeilijk bereikbaar'.

24. Met dank aan Jan Loots en Stijnje Veendorp, Eexta en aan Jan Koers en Johan Feikens, Scheemda.

Afb. 24. Peizerweg 158, de balk met inscriptie wordt bij de sloop voorzichtig uit de constructie getrokken. Foto: Jaap Buist.

Afb. 25. Westerseweg 2, vooraanzicht van de boerderij. Foto: Taco Tel.

Afb. 26. Westerseweg 2, op de zolder van het tussenlid (tussen voorhuis en schuur) is de stenen overwelfing van de gang zichtbaar. Foto: Aletta Bastmeijer, collectie Dienst RO/EZ.

Deze gang loopt door in het voorste deel van de schuur en is daar van een brandwerend stenen tongewelf voorzien (afb. 26). In de schuur vlak achter het woongedeelte is de stenen vloer van de voormalige karnmolen bewaard gebleven. Begin 2004 zal de hele boerderij gesloopt worden waarna archeologisch onderzoek plaats zal vinden.

Overige onderzoeken

Akerkhof 15 (RM), Akerkhof 17 (RM) en 19 (BBP), Bruine Ruitersstraat 5 (BBP), Damsterdiep 42, fotodocumentatie gevel (RM), Eemskanaalzone, inventarisatie, Gelkingestraat 16 (BBP), Grote Rozenstraat 12 (BBP), Hardewikerstraat 25a (RM), Herestraat 23 (BBP), Hoge der A 10 (BBP) en 12 (RM) en 16 (RM), Lopendediep 14 en 16 (BBP), Moesstraat 46 (geen status), Martinitoren, vervolgonderzoek (RM), Oosterstraat 36 (BBP), Oude Kijk in 't Jatstraat 8 (RM), Pelsterstraat 19, aanvullend onderzoek tijdens restauratie (RM), Reitemakersrijge 5 (BBP), Visserstraat 50 (RM).

Literatuur

- Altenburg, F., *Bouwhistorische aantekening Arrondissementsrechtbank Oude Boteringestraat*. 's-Gravenhage, 1989.
- Bastmeijer, A., H. Wiert en J. van der Hoeve, 'Jaarverslag bouwhistorie in 1998' in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 26-48.
- Bastmeijer, A., *Bouwhistorisch onderzoek gemeente Groningen Lissabonstraat*. Groningen, 2002 (inventarisatie).
- Breedveldt Boer, I.M., *Plafonds in Nederland 1300-1800*. 's-Gravenhage, 1991.
- Havik, P.W., *Boerderijen in Groningen*. Utrecht, 1988.
- Hendrikman, L., 'De renaissance decoratie van de gevel' in: Kroesen, Justin E.A. en Regnerus Steensma (red.), *De rechtbank in de Oude Boteringestraat*. Groningen, 2002, 49-54.
- Hoeve, J. van der, A. Boon en B. Raangs, 'Jaaroverzicht van bouwhistorisch onderzoek en restauraties in 1996' in: *Hervonden Stad* 2 (1997) 19-44.
- Hoeve, J. van der en A. Bastmeijer, 'Jaaroverzicht van bouwhistorisch onderzoek in 1997' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 19-40.
- Koers, J.P., 'De Middeleeuwse kerk en pastorie van Eexta' in: *Duvekoater. Tijdschrift van de Historische Vereniging Gemeente Scheemda* 29 (2002).
- Pathuis, A., *Groninger gedenkwaardigheden, teksten, wapens en Huismerken van 1298-1814*. Assen/Amsterdam, 1977.
- Raangs, B., 'Oude Boteringestraat 36 en 38 te Groningen. Vijfhonderd jaar bouwgeschiedenis' in: Kroesen, Justin E.A. en Regnerus Steensma (red.), *De rechtbank in de Oude Boteringestraat*. Groningen, 2002, 19-36.